

MAKTABGACHA VA KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI BOLALARNI LOGOPEDIK TEKSHIRISH

Toshkent Kimyo xalqaro universiteti

Special pedagogy fakulteti talabasi

Mansurova Muslima Tolibjon qizi

Abduxoshimova Zuxra Davronjon qizi

Sadikovamuslima1215@gmail.com

Abdukhoshimovazukhra@gmail.com

Annotatsiya:

Ushbu maqolada bolalarni alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktabga saralash jarayonida logopedik tekshirishning muhim o'rni va ahamiyati yoritilgan. Bolaning nutqiy rivojlanishini to'g'ri baholash, nutq nuqsonlarining sabab va xususiyatlarini aniqlash hamda intellekti saqlangan, biroq birlamchi nutq nuqsoniga ega bo'lgan bolalarni noto'g'ri ravishda yordamchi maktabga yo'naltirishning oldini olish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Maqolada artikulyatsiya a'zolarining tuzilishi va harakatchanligini tekshirish, nutqni tushunish, fonematik eshitish, tovushlar talaffuzi, lug'at boyligi va grammatik qurilishni baholash usullari bayon etilgan. Shuningdek, tekshirish natijalarini tahlil qilish orqali dislaliya, dizartriya, rinolaliya va motor alaliya kabi nutq buzilishlarini aniqlash hamda ularni bir-biridan farqlash imkoniyatlari ko'rib chiqilgan. Logopedik tekshirish natijalari bolaning individual imkoniyatlarini aniqlash, unga mos ta'lim yo'nalishini belgilash va samarali korreksion-rivojlantiruvchi ishlarni tashkil etishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: logopedik tekshirish alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab,, nutq nuqsonlari, artikulyatsiya, fonematik eshitish, nutqni tushunish, tovushlar talaffuzi, lug'at boyligi, grammatik qurilish, dislaliya, dizartriya, rinolaliya, motor alaliya, korreksion ta'lim.

Аннотация:

В данной статье подчеркивается важная роль и значение логопедической терапии в процессе отбора детей в специализированную школу для детей с особыми образовательными потребностями. Особое внимание уделяется вопросам правильной оценки развития речи ребенка, выявления причин и характеристик речевых дефектов, а также предотвращения необоснованного направления в специальную школу детей с сохраненным интеллектом, но первичными речевыми дефектами. В статье описаны методы обследования структуры и подвижности артикуляционных органов, оценки понимания речи, фонематического слуха, произношения звуков, словарного запаса и грамматической конструкции. Также, на основе анализа результатов обследования, рассматриваются возможности выявления и дифференциации таких речевых расстройств, как дислалия, дизартрия, ринология и моторная алалия. Результаты логопедической терапии имеют большое значение для определения индивидуальных способностей ребенка, определения соответствующего для него образовательного направления и организации эффективной коррекционно-развивающей работы.

Ключевые слова: Логопедическое обследование, специализированная школа для детей с особыми образовательными потребностями, нарушения речи, артикуляция, фонематический слух, понимание речи, произношение звуков, словарный запас, грамматические конструкции, дислалия, дизартрия, ринология, моторная алалия, коррекционное обучение.

Annotation:

This article highlights the important role and significance of speech therapy in the process of selecting children for a specialized school for children with special educational needs. Special attention is paid to the issues of correctly assessing the child's speech development, identifying the causes and characteristics of speech defects, and preventing the incorrect referral of children with preserved intelligence but primary speech defects to a special school. The article describes methods for examining the structure and mobility of the articulation organs, assessing speech comprehension, phonemic hearing, pronunciation

of sounds, vocabulary, and grammatical construction. Also, by analyzing the results of the examination, the possibilities of identifying and differentiating such speech disorders as dyslalia, dysarthria, rhinolalia, and motor alalia are considered. The results of speech therapy are of great importance in determining the individual capabilities of the child, determining the appropriate educational direction for him, and organizing effective correctional and developmental work.

Key words: speech therapy examination, specialized school for children with special educational needs, speech disorders, articulation, phonemic hearing, speech comprehension, pronunciation of sounds, vocabulary, grammatical construction, dyslalia, dysarthria, rhinolalia, motor alalia, corrective education.

Bolalarni yordamchi maktabga saralash masalasini hal etishda logopedik tekshirish muhim o‘rin egallaydi. Intellekti saqlangan holda birlamchi nutq nuqsoniga ega bo‘lgan bolalarni yordamchi maktabga yubormaslik uchun nutq nuqsonlarining sabablari va xarakterini sinchiklab o‘rganish juda zarurdir. Artikulyatsiya a‘zolari Tekshirishning maqsadi — artikulyatsiya a‘zolarining tuzilishi va harakatchanligidagi nuqsonlarni aniqlashdir (jag‘, tishlar, tanglay, til, lablar). Tekshirish og‘iz bo‘shlig‘ini ko‘zdan kechirish orqali amalga oshiriladi. Tekshirish texnikasi. Nutq apparatining harakat funksiyasi holatini aniqlash uchun bolaga namuna yoki so‘z ko‘rsatmasi asosida til, lab, yumshoq tanglayning asosiy harakatlarini bajarish taklif qilinadi. Harakatlarni bir necha marta takrorlashdan so‘ng baholash lozim. Tekshirish natijalarini tahlil qilish. Artikulyatsiya a‘zolarining tekshirish jarayonida dislaliya, dizartriya, rinolaliyadagi nutqning tovush tomonidan buzilishlarini keltirib chiqaradigan turli xarakterdagi va murakkablikdagi nuqsonlar aniqlanishi mumkin. Artikulyatsiya apparatining tuzilishidagi anatomik nuqsonlar organik dislaliyadagi tovushlar talaffuzining turli buzilishlarini keltirib chiqaradi. Qattiq va yumshoq tanglayda yoriqlarning bo‘lishi (rinolaliya) ovozning manqalanishi va ko‘p tovushlar talaffuzining buzilishiga olib keladi. Ba’zi hollardagina rinolaliyada faqatgina ovoz tembri buzilib, ammo tovushlar talaffuzi nisbatan me’yorida bo‘lishi kuzatiladi. Artikulyatsiya apparati funksiyasining buzilishi dizartriyaga olib keladi

(yengil, oʻrta va juda ogʻir darajadagi). Artikulyatsiya apparatining nuqsonlari doimo ham ogʻir nutq nuqsonlarining asosiy sababi boʻlmasligi mumkin. Imbetsil yoki debil darajadagi oligofren bolalarda artikulyatsiya harakatlariga taqlid qilish qobiliyatining pasayganligi, murakkab harakat malakasining hosil boʻlishidagi qiyinchiliklar inertlik va motorikaning rivojlanmay qolishi bilan bogʻliq.

Nutq Tekshirish obyekti impressiv (tushunish) va ekspressiv (faol) nutqdir. Nutqning ikki tomoni ham bir vaqtning oʻzida bir xil usullar va bir xil didaktik materiallar yordamida tekshiriladi. Ammo nutqni tushunishni tekshirishda ogʻzaki javob talab etilmaydi. Nutqni tushunishning buzilishi turli darajada boʻlishi mumkin. Tekshirish jarayonida fonematik eshitish holati (nutqdagi tovushlarni idrok etish), alohida soʻzlarning maʼnosini, jummalarni va soʻzlab berilgan yoki oʻqib berilgan kichik hikoyaning mazmunini tushunish aniqlanadi.

Fonematik eshitish Fonematik eshitishni tekshirish nutqdagi tovushlarning differensiyasini aniqlashga qaratiladi. Tekshirish texnikasi. Dastlab fiziologik eshitishning saqlanganligiga amin boʻlish lozim. Soʻngra bolaga bir-biridan keskin farq qiladigan, shuningdek, oʻxshash tovushlarni boshqa tovushlar orasidan ajratish taklif etiladi. Masalan, unli tovushlar (a, o, u) ichidan “u” ni, “b, d” dan “d” tovushini ajratish. Masalan, bola ushbu tovushlarni eshitganida qoʻlini koʻtarishi lozim. Bolalar jarangli va jarangsiz va h.k. tovushlarni eshitib ajratishda qiynalishlari mumkin. Bolaga quyidagi tovushlar juftini — p-b, b-p, s-sh, sh-s, r-l va boshqalarni, boʻgʻinlarni (ushbu tovushlardan tuzilgan) — sa-sha, sa-ja, da-ta, pa-ba va h.k.larni takrorlash taklif etiladi. Bunda sirgʻaluvchi, shovqinli, jarangli va jarangsiz undosh tovushlarni ajratishga diqqat qaratiladi. Topshiriqni murakkablashtirib, birdan 3–4 tovushlarni, masalan, p-b-p yoki sodda boʻgʻinlarni takrorlash (ba-pa, da-ta, va-fa) soʻraladi. Bu usul yordamida bolaning nutq tovushlarini ajrata olishi aniqlanadi. Bolaga akustik va artikulyatsiya jihatdan bir-biriga yaqin boʻlgan tovushlardan tuzilgan soʻzlarni differensiasiya qilishni ham taklif qilish mumkin. Masalan: sim-shim, kuz-tuz, bosh-tosh va h.k. Tekshiruvchi bu soʻzlarni aytadi va boladan shu soʻzlarga mos rasmlarni topish soʻraladi. Tekshirish natijalarini tahlil qilish. Fonematik idroki rivojlanmagan bolalar oʻxshash tovushlarni toʻgʻri takrorlay olmaydilar, toʻgʻri

yozmaydilar, tovushlarga mos harflarni topa olmaydilar. Fonematik idrokning qo‘pol buzilishlarida qator korrelyatsiyalanuvchi fonemalarni ajrata olmaydilar, fonematik idrokning qisman rivojlanmaganligida esa boshqalarini yaxshi ajratgan holda bir guruhdagi tovushlarni aniqlay olmaydi. Ammo ana shu qiyinchiliklar ham so‘z tarkibidan tovushlarni ajratish va farqlashda xatolarga olib keladi va so‘zning tovush tahlili va sintezining shakllanishiga to‘sqinlik qiladi.

Nutqni tushunish Nutqni tushunishni maxsus tekshirish suhbat vaqtida olingan dastlabki ma’lumotlarni aniqlashga xizmat qiladi. Tekshirish texnikasi. Eng oddiy usul — bola oldidagi yoki rasmda tasvirlangan predmetlarni ko‘rsatishni boladan so‘rashdir. Ma’lum bo‘lgan usullardan yana biri — bola tomonidan bir necha so‘z ko‘rsatmalarini bajarilishidir.

1. Sodda ko‘rsatmalarni tushunish. Bolaga “Daftarni ol”, “Qalamni qo‘y” kabi oddiy ko‘rsatmalarni bajarish taklif qilinadi. Ko‘rsatmaga mos harakat qilish uning tushunganligidan dalolat beradi. 2. Murakkab ko‘rsatmalarni tushunish. Bolaga ketma ketlikda quyidagi turdagi murakkab ko‘rsatmalarni bajarish taklif qilinadi: “Eshikni yop va chiroqni yoq”, “Daftarni partaga qo‘y va qalamni ol”. 3. “Ustida”, “ichida”, “yonida”, “orqasida”, “tagida” kabi ko‘makchi so‘zlarni tushunish. Bolaga “Qalamni kitobning ustiga qo‘y”, “Qalamni kitobning tagiga qo‘y” kabi ko‘rsatmalarni bajarish taklif qilinadi. 4. Gaplardagi murakkab bog‘lanishlarni tushunish. Buning uchun quyidagi usullardan foydalaniladi:

- Qaysi jumla to‘g‘ri, aniqla: bahor yozdan avval keladimi yoki yoz bahordan oldin keladimi?
- Tingla va savolga javob ber: “Bolalar itning ketidan yuguryaptilar. Kim oldin yuguryapti?”

5. Bog‘langan matnni tushunish. Tushunishni tekshirish uchun bolaga kichik hikoyani eshitish va savollarga javob berish taklif qilinadi. Topshiriqning bajarilishini tahlil qilish. Imbetsil darajadagi aqli zaif bolalar taomilda ko‘p

uchraydigan predmetlarning rasmlarini ko'rsata oladilar. Bog'langan matnning mazmunini esa tushunish ular uchun murakkabdir.

Yengil darajadagi aqli zaif bolalar (birlamchi nutq nuqsoniga ega bo'lmagan) hayotiy holatlar bilan bog'langan sodda so'z ko'rsatmalarini hech qanday qiyinchiliklarsiz bajaradilar. Ketma-ketlikdagi bir necha sodda harakatlarni talab qiladigan murakkab so'z ko'rsatmalarini tushunishda esa qiynaladilar. Fikrlashni talab etadigan ko'rsatmalarni bajarish ular uchun yanada qiyinroqdir. Bog'langan matn mazmunini qiyinchilik bilan tushunishlari mumkin. Ular matnning alohida, ko'pincha ahamiyatga ega bo'lmagan joylarini o'zlashtira oladilar. Intellecti saqlangan zaif eshituvchi bolalar tomonidan ularga qaratilgan nutqning tushunishi leksik materialning va ko'rsatmaning grammatik jihatdan tuzilishi va ularga murojaat qilinayotgan savollarga bog'liq. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar tomonidan matnni tushunishdagi qiyinchiliklar ko'p hollarda nutqning rivojlanmaganligi bilan (lug'at boyligining kamligi, agrammatizmlar) bog'liqdir. So'zlarni va iboralarni noto'g'ri tushunish ba'zan matnning mazmunini tushunmaslikka olib keladi. Intellecti me'yorida bo'lgan, ammo nutqida nuqsoni bo'lgan bolalar tomonidan topshiriqlarning bajarilishi nutqiy nuqsonning namoyon bo'lish darajasiga bog'liq. Gapirmaydigan yoki g'udurlaydigan bolalar ularga qaratilgan nutqni vaziyatga qarab tushunadilar. Hayotda ko'p qo'llaniladigan so'z ko'rsatmalarini ular to'g'ri bajaradilar. Agarda topshiriq sal boshqacha tarzda bo'lsa, masalan, "kitobni qalamning tagiga qo'y", noto'g'ri harakatlarni kuzatish mumkin. Bunday bolalar uchun leksika katta rol o'ynaydi, grammatik shakllarning ahamiyatini esa tushunmaydilar. Jumlati nutq darajasida tushunishdagi xatolar kamroq uchraydi.

Tovushlar talaffuzi Tovushlarning talaffuzi so'z, bo'g'in va so'ngra alohida tovushlarni mustaqil yoki takrorlash yo'li bilan tekshiriladi. Tekshirish texnikasi. Maxsus tanlangan predmetli rasmlardan foydalaniladi. Bola mustaqil ravishda rasmni nomlashi lozim. Agar tekshirilayotgan tovush so'zda to'g'ri talaffuz etilsa, bolaga ushbu so'zni logoped ketidan takrorlash taklif etiladi, so'ngra bola tovushni alohida talaffuz qilishi lozim. Undosh tovushlar ochiq va yopiq bo'g'inlarni talaffuz qilish yo'li bilan tekshiriladi.

Bolaning tekshirilayotgan tovushdan mustaqil nutqda qanday foydalanishini aniqlash uchun shu tovush ko'p ishtirok etgan so'zlardan tuzilgan bir-ikki gapni takrorlash taklif qilinadi. So'zlarda tovushlarni noto'g'ri talaffuz qilish ko'pincha so'zning bo'g'in tuzilishining buzilishi bilan (tovushlar va bo'g'inlarni almashtirish, tashlab ketish va ortiqchasini qo'shish) birga keladi. Bunday hollarda bolaga mustaqil va takrorlab talaffuz etish uchun turli bo'g'in tuzilishidagi so'zlar beriladi. Topshiriqlarning bajarilishini tahlil qilish. Tovushlar talaffuzidagi nuqsonlar buzib talaffuz etish, almashtirish, o'rin almashtirish tarzida namoyon bo'ladi. Shu bilan birgalikda turli nutq nuqsonlarini bir-biridan farqlashga yordam beradigan belgilar ham mavjud. Funktsional va mexanik dislaliyada (rinolaliyadan tashqari) alohida tovushlarning talaffuzini buzilishlari kuzatiladi. Dizatriyada nutq manqallangan, noaniq xarakterga ega bo'ladi. Barcha tovushlar burunlashgan tarzda talaffuz etiladi. Ovoz monoton, zaif, ko'pincha bo'g'iq bo'ladi, nutqning sur'ati sekinlashgan. Tovushlar talaffuzining buzilishlari bolalar rivojlanishidagi turli nuqsonlarda kuzatilishi mumkin. Tovushlar talaffuzi buzilishlarining namoyon bo'lish darajasi (dislaliya, dizatriya, motor alaliya) aqli zaif bolalarda intellektual yetishmovchilik darajasiga bog'liq bo'ladi. Ko'pchilik psixik rivojlanishi sustlashgan bolalarda tovushlar talaffuzining buzilishlari kuzatilmaslgi mumkin, ammo nutqning tushunariligi noaniq bo'lish hollari ham ko'p uchraydi. Eshitishning pasayishida so'zlarning buzilishiga qaramay, ko'p hollarda so'zlarning konturi saqlanib qoladi. Bunday bolalar uchun jarangli va jarangsiz tovushlarni almashtirish (jaranglilarni jarangsizlantirish) xarakterlidir.

Lug'at boyligi Lug'at boyligini tekshirishda bolaning so'zni (tovush kompleksi sifatida) predmetning belgisi, harakatiga moslash va nutqda undan to'g'ri foydalanish ko'nikmasi aniqlanadi. Tekshirish texnikasi. Rasmlar materiali to'plami taomilda ko'p uchraydigan, ammo juda keng tarqalmagan (bulut, tokcha, siyoh rang) predmetlar, harakatlar, sifatlar tasviridan iborat bo'lishi lozim. Bundan tashqari, bir butun predmetning va uning qismlarini tasvirlari (deraza, tokcha, fortochka) ham kerak. Rasmlar materiali mavzular (o'quv qurollari, o'yinchoqlar, transport) yoki vaziyatli belgilar bo'yicha (magazin, ustaxona, sinf) tanlanadi. Tekshirish vaqtida shunday usullardan

foydalaniladiki, ular bolaning u yoki bu soʻzdan nutqda foydalanishini, berilgan soʻzdan yoki voqeaband rasmdan gap tuzish, gapni tugata olishini aniqlashga yordam beradi. Tekshirish natijalarini tahlil qilish. Imbetsil darajadagi aqli zaif bolalar sodda, taomildagi soʻzlarnigina tushunadilar va ishlatadilar, ularning maʼnosini tushuntirib bera olmaydilar. Yengil darajadagi aqli zaif bolalarning soʻz zaxirasi kam boʻladi. Koʻp soʻzlarni noaniq shaklda ishlatadilar (masalan, tumshuq soʻzi oʻrniga “burun” soʻzi). Psixik rivojlanishi sustlashgan bolalarning soʻz zaxirasi kambagʻal va kam differensirlangan, passiv lugʻat faol lugʻatdan ustun boʻladi. Intellekti birlamchi saqlangan, eshitishida nuqsoni boʻlgan bolalarning soʻz zaxirasi chegaralangan boʻlib, predmet va harakatlar nomini almashtiradilar. Motor alalik bolalarda lugʻat boyligining kamligi boshqa nutq nuqsonlari bilan birgalikda namoyon boʻladi.

Grammatik qurilish Tilning grammatik qurilishining shakllanish holatini aniqlash — logopedik tekshirishning muhim oʻrinlaridandir. Tekshirish texnikasi. Foydalaniladigan gaplarning turlarini aniqlash uchun maxsus tanlangan rasmlardan foydalaniladi. Bunday rasmlar asosida turli konstruksiyadagi gaplar tuzish mumkin. Masalan, sodda gap: “Bola yigʻlayapti”, sodda yoyiq gap: “Qiz qoʻgʻirchoqni choʻmiltiryapti”, “Otasi gazeta oʻqiyapti”. Savollar yordamida yuqoridagi gaplarning tuzilishini murakkablashtirish mumkin. (“Qiz kitob oʻqiyapti. Qanday qiz? Qanaqa kitob?”) Murakkab gaplarni ikki yoki undan ortiq harakatlar tasvirlangan rasmlardan foydalanib tuzish mumkin. Tekshirish vaqtida otlarning kelishiklarda turli olish koʻnikmasini aniqlash muhim ahamiyatga ega. Bolaning mustaqil nutqida koʻmakchi soʻzlardan foydalanish koʻnikmasi, birlikdan koʻplik otlar yasay olishi tekshiriladi. Tekshirish natijalarini tahlil qilish. Bunda bolaning foydalanadigan gaplar xarakteri, ularning tuzilish xususiyatlari, soʻzlardagi sintaktik bogʻlanishlarni ifodalay olish koʻnikmalari eʼtiborga olinadi. Nutqning lugʻat boyligi va fonematik tomonini tekshirish natijalarini ham eʼtiborga olish muhimdir. Oʻrta darajadagi aqli zaif bolalar nutqi odatda bir necha soʻzlardan (asosan, alohida predmetlarning nomlaridan) iborat boʻladi. yengil darajadagi oligofren bolalar nutqining grammatik qurilishi ularning umumiy nutqiy rivojlanish darajasiga mos boʻladi. Ular sodda, yigʻiq gaplardan foydalanadilar. Psixik rivojlanishi sustlashgan bolalarda ham nutqning

qurilishini shakllanishi orqada qoladi. PRS bolalar faol nutqda ravish, aniqlovchi, to'ldiruvchilardan juda kam foydalanadilar. Zaif eshituvchi bolalar nutqining grammatik qurilishi ham buzilgan bo'ladi. Bolalar foydalanadigan jumlar agrammatik xarakterga ega. Gap tuzishda ular u yoki bu qismlarni tashlab ketadilar. Kelishik qo'shimchalarini, suffikslardan foydalanishda xarakterli xatolarga yo'l qo'yadilar. Motor alalik bolalar o'z fikrlarini bayon qilishda sintaktik va morfologik darajadagi qiyinchiliklarga uchraydilar. Ular ishlatadigan gaplar odatda qisqa, elementar, stereotip bo'ladi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarni maktabga saralash jarayonida logopedik tekshirish muhim diagnostik va korreksion ahamiyatga ega. Har bir bolaning nutqiy rivojlanishini chuqur va har tomonlama o'rganish uning imkoniyatlarini to'g'ri baholash, mavjud nutq nuqsonlarining sabab va xususiyatlarini aniqlash hamda ta'lim olish uchun maqbul sharoitlarni belgilash imkonini beradi. Logopedik tekshirish davomida bolaning artikulyatsiya a'zolari, fonematik eshitishi, nutqni tushunishi, tovushlar talaffuzi, lug'at boyligi va grammatik qurilishi izchil o'rganiladi. Ushbu yo'nalishlarning har biri bolaning umumiy nutqiy rivojlanishi haqida muhim ma'lumot beradi. Tekshiruv natijalarini kompleks tahlil qilish orqali dislaliya, dizartriya, rinolaliya, alaliya kabi nutq buzilishlarini aniqlash va ularni boshqa rivojlanish xususiyatlaridan farqlash mumkin. Ayniqsa, intellekti saqlangan, ammo nutqida turli nuqsonlar mavjud bo'lgan bolalarni to'g'ri aniqlash alohida ahamiyatga ega. Chunki faqat nutqiy qiyinchiliklarning mavjudligi bolaning ta'lim imkoniyatlarini cheklash uchun asos bo'lmasligi kerak. Shuning uchun bolaning intellektual, nutqiy, eshituv va psixologik xususiyatlarini birgalikda baholash zarur. Shu nuqtayi nazardan, logoped, pedagog, psixolog va boshqa mutaxassislarining hamkorlikdagi faoliyati alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga individual yondashuvni ta'minlashda katta ahamiyat kasb etadi. To'g'ri tashkil etilgan logopedik tekshiruv bolaning imkoniyatlarini to'liq namoyon etishiga, unga mos ta'lim yo'nalishini tanlashga va samarali korreksion-rivojlantiruvchi ishlarni olib borishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Psixologo-mediko-pedagogicheskoe obsledovanie detey doshkolnogo i mladshego shkolnogo vozrasta. Avtory-sostaviteli: R.K. Aytzhanova, R.A. Sulaymenova, A.K. Yersarina va boshq. — Almati, 2000-y.
2. Diagnostika psixicheskogo razvitiya v rannem detstve. Avtory-sostaviteli: R.K. Aytzhanova, R.A. Sulaymenova, A.K. Yersarina va boshq. — Almati, 2000-y.
3. Otkor detey v spetsialnye doshkolnye uchrezhdeniya. — M., 1972. Tuzuvchilar: T.A. Vlasova, K.S. Lebedinskaya, V.F. Machixina.
4. Psixologo-pedagogicheskaya diagnostika. I.Yu. Levchenko va S.D. Zabramnaya tahriri ostida. — M.: ACADEMA, 2005-y.
5. Venger A.A., Vygorskaya G.L., Leonhard E.I. Otkor detey v spetsialnye doshkolnye uchrezhdeniya. — M.: Prosveshchenie, 1972-y.